

Д. П. Куштан

ЩЕ РАЗ ПРО СТАРОСІЛЬСЬКИЙ СКАРБ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ З ЧЕРКАЩИНИ

У статті повторно публікується скарб доби пізньої бронзи, виявлений в с. Старосілля Городищенського р-ну Черкаської обл. Вперше його ввів у науковий обіг Д. Я. Телегін у 1982 р. До складу комплексу входять п'ять предметів із бронзи: двовушковий кельт, два безвушкових кельти, жолобчасте долото та цільнолитий браслет.

Ключові слова: Доба пізньої бронзи, білогрудівська культура, скарб, металеві вироби, Середнє Подніпров'я.

Обставини виявлення і подальша доля скарбу. У 1965 р. на околиці с. Старосілля Городищенського р-ну Черкаської обл. місцевий школяр-восьмикласник І. Каракай виявив скарб бронзових виробів. Він трапився неподалік колгоспного двору на глибині близько 1 м у піщаному ґрунті. Скарб складався з семи кельтів, долота та браслета. Частина предметів з цього комплексу (за винятком чотирьох кельтів) потрапила до музею с. Старосілля (тоді — Музей історії п'ятисотенного руху), який очолював Ф. І. Заточний. Навесні 1978 р. Д. Я. Телегін завдяки інформації городищенського краєзнавця-археолога І. П. Гуріненка особисто ознайомився з речами скарбу, які зберігалися в старосільському музеї, а також оглянув місце, де їх виявлено. Ним було встановлено, що комплекс походив із піщаної надзаплавної тераси лівого берега р. Вільшанка, на відстані 100—150 м від краю заплави. Ця місцевість — мис при впадінні р. Фоса (до меліорації — болото Діжова між рр. Рось і Вільшанка). На місці знахідки скарбу, де фіксувалися численні перекопи та видувви, слідів культурного шару виявлено не було (Телегін 1982, с. 223). Тож речі могли бути приховані мешканцем якогось поселення, розташо-

ваного поблизу. Так, в уроч. Діжова (у межиріччі рр. Фоса та Вільшанка) у 1980-х рр. місцевим краєзнавцем В. В. Рябичем знайдено близько десятка місцезнаходжень із матеріалами доби неоліту—бронзи (IV—II тис. до н. е.; Телегін, Титова 1998, с. 111, 112). У 1982 р. в журналі «Советская археология» вийшло коротке повідомлення Д. Я. Телегіна про Старосільський скарб (Телегін 1982, рис. 1).

Буквально наступного року після виходу публікації Д. Я. Телегіна, за ініціативи завідувачого сектором археології відділу охорони пам'яток Черкаського обласного краєзнавчого музею В. П. Григор'єва, Старосільський скарб, як такий, що представляє неабияку цінність, був переданий на зберігання до обласного музею. У 1985 р. речі зайняли чільне місце у оновленій експозиції новозбудованого музею, де й перебувають до сьогодні.

Повторно предмети скарбу опрацював автор для написання кандидатської дисертації (2008) та підготовки монографії (Куштан 2013, рис. 92). Зокрема, був промальований один з безвушкових кельтів, рисунок якого відсутній у повідомленні Д. Я. Телегіна. Досі Старосільський скарб залишається одним із найкрупніших з виявлених на території Середнього Подніпров'я. Він має надзвичайно важливе значення для з'ясування основних напрямків міжкультурних зв'язків і контактів наприкінці II тис. до н. е. Знання, отримані за останні десятиріччя, дозволяють депо по-новому атрибутувати речі зі скарбу: їх типологію, ареал розповсюдження, датування. Це, а також важливість повної його публікації (із якісними рисунками і світлинами предметів), дає нам підстави знову повернутися до цього комплексу.

Опис предметів за типами та їх інтерпретація. Як уже було сказано вище, Старосільський

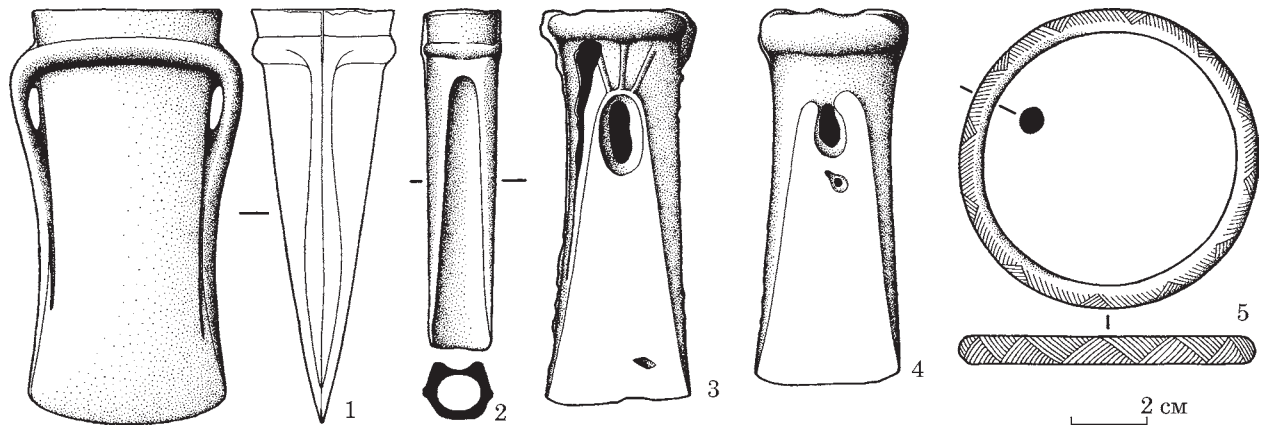

Рис. 1. Скарб бронзових виробів із с. Старосілля на Черкащині

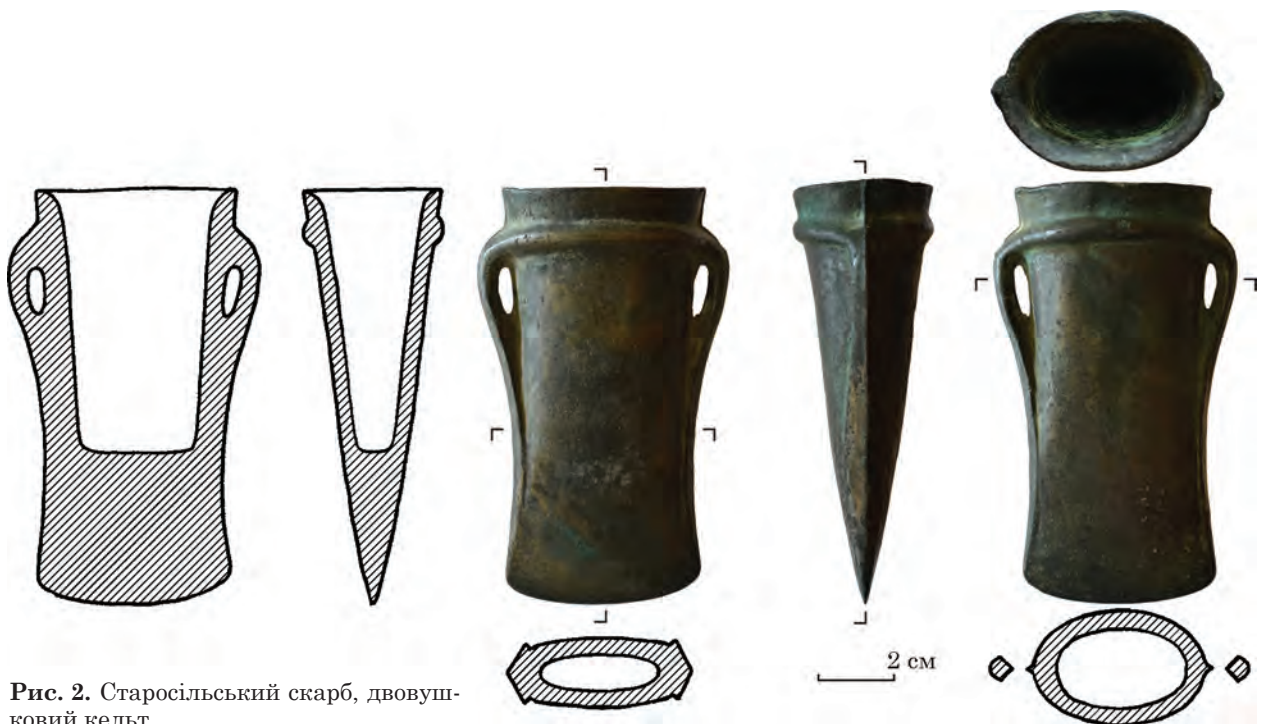

Рис. 2. Старосільський скарб, двовушковий кельт

скарб складається з п'яти предметів: двовушкового кельта, двох безвушкових, жолобчастого долота та цільнолитого браслета (рис. 1). Ще чотири кельти були втрачені й відомості про них відсутні. Отже до комплексу входили знаряддя-зброя (кельти), знаряддя праці (тесло) та прикраса (браслет). За різновидом скарб із Старосілля відноситься до категорії т. зв. домашніх або персональних — невелике зібрання виробів різного призначення, котрі були в ужитку й годяться для подальшого використання (Бочкарев 2010, с. 160).

Двовушковий кельт — найкрупніший предмет скарбу. Він характеризується овально-шестигранним у перетині корпусом із лавролистим оформленням боків та рельєфним валиком нижче краю втулки, що переходить у вушка; втулка припіднята над рівнем вушок (ознака «молодшого» варіанту). Клиן поступово розширюється до заокругленого леза. Особливостями старосільського кельта є відсутність двох елементів: потов-

щеного обідка навколо краю втулки та орнаментційного фризу нижче валика. Його розміри: довжина корпусу — 11 см, ширина корпусу (на рівні вушок) — 4,5 см, ширина леза — 5,2 см. Втулка овальна розміром $4,9 \times 3,7$ см (зсередини — $3,9 \times 2,7$ см), глибина втулки 7 см (рис. 2). Виготовлений кельт у двостулковій ливарній формі, про що свідчать залишки ливарного шва по бокам втулки і, особливо, всередині вушок. Даний виріб відноситься до кельтів типу Кардашинка, за В. А. Дергачовим (К-70/72, за С. М. Чернихом; П.5.13, за Є. Ушурелу; Черных 1976, с. 87, 88; Дергачев 1997, с. 13; Ушурелу 2010, с. 35—47). Кельти кардашинського типу нерідко зустрічаються в Середньому Подніпр'ї в якості випадкових знахідок: с. Голов'ятине Смілянського р-ну (2 екз.), с. Грищенці Канівського р-ну, с. Чаплище Чигиринського р-ну Черкаської обл. (Тереножкин 1961, с. 121; Куштан 2013, с. 135—136, рис. 96: 11—13). Також такі вироби

Рис. 3. Старосільський скарб, безвушковий кельт 1

трапляються на території Нижнього Подніпров'я та Північно-Західного Причорномор'я: від Дніпра до Прута (Черных 1976, рис. 39; Дергачев 1997, карта 5; Dergachev 2002, taf. 101; Ушурелу 2010, карта 7). Присутні вони в складі таких скарбів: Медведівка (Київська обл.), Кривий Кут (Дніпропетровська обл.), Соколень, Фирледень (Молдова; Leskov 1967, рис. 8: 1—2; Leskov 1981, taf. 4: G1, 5: A3, 5; Dergachev 2002, taf. 47: B1—2, 68: A-413). Серія з п'яти схожих кельтів наявна в скарбі, виявленому на території передмістя укріпленого поселення білозерської культури Дикий Сад (м. Миколаїв; Панковський, Горбенко 2019, с. 134—143, рис. 10—14). Вважається, що ці вироби є результатом еволюції кельтів лобойківського типу. Ливарні форми для їх виготовлення зосереджені переважно у Нижній Наддніпрянщині, в ареалі ранньобілозерської культури (Дергачев 1997, с. 13). Матриці для їх відливки відомі в наступних комплексах: Кардашинка I та III, Новолександрівка (Херсонська обл.), Вознесенка (м. Запоріжжя; Leskov 1967, рис. 1: 3—6; 3: 5; Voškarev, Leskov 1980, taf. 8: 66; 9: 74b; 10: 86; 11: 94). Фрагмент ливарної форми для виготовлення кардашинських кельтів знайдений і в Нижньому Побужжі — на білозерському укріпленому поселенні Дикий Сад (Панковський, Горбенко

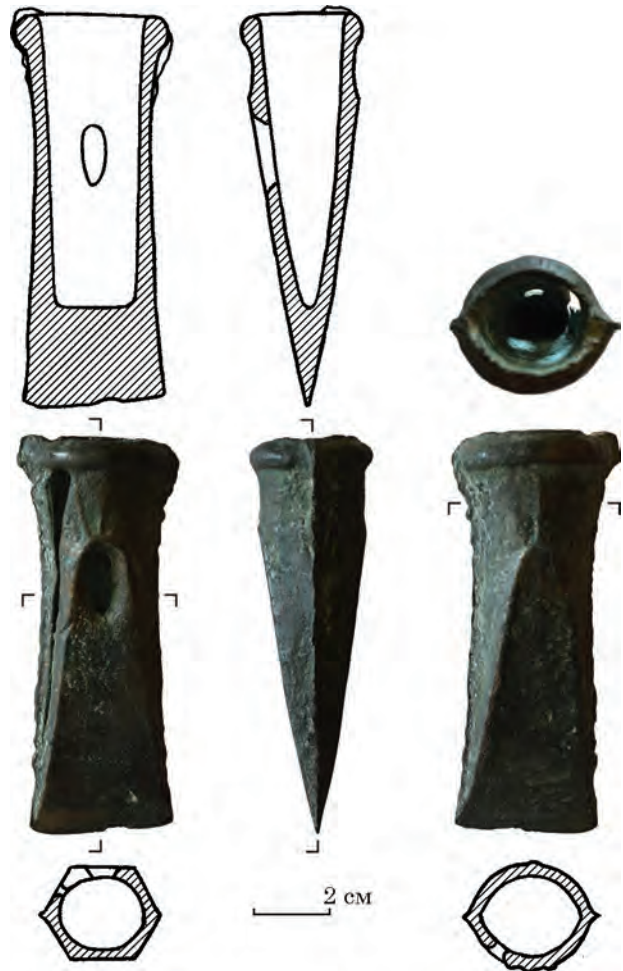

Рис. 4. Старосільський скарб, безвушковий кельт 2

2019, с. 151, 152, рис. 20). Концентрація майстерень, де їх виготовляли, саме в районі Нижнього Подніпров'я та Побужжя свідчить про виробництво кельтів «молодшого» кардашинського типу племенами білозерської культури, звідки вони в результаті обміну потрапляли на суміжні території. У Середньому Подніпров'ї їх знахідки пов'язують з племенами білогрудівської культури (Куштан 2013, с. 136).

Два екземпляри *безвушкових кельтів* зі Старосільського скарбу схожі між собою за типом, але дещо відрізняються розмірами і деякими деталями. Вони характеризуються вузьким витягнутим корпусом із арочними фасками обабіч (на одній з фасок наявний отвір-«печерка»), у перетині — шестигранні; навколо краю втулки — обідок у вигляді валикоподібного потовщення, лезо практично пряме. Розміри кельта 1: довжина корпусу — 9,9 см, ширина корпусу (між втулкою та фаскою) — 3,05 см, ширина леза — 3,8 см. Втулка овальна розміром 3,5 × 3,25 см (зсередини — 2,8 × 2,3 см), глибина втулки 8,3 см (рис. 3). Розміри кельта 2: довжина корпусу — 10,2 см, ширина корпусу (між втулкою та фаскою) — 2,95 см, ширина леза — 3,8 см. Втулка кругла розміром 3,7 × 3,25 см (зсередини — 2,4 × 2,15 см), глибина втулки 7,7 см (рис. 4). Виготовлені кельти у

двостулкових ливарних формах. Другий кельт, на відміну від першого, має рельєфний орнамент під обідком у вигляді трьох нервюр, що сходяться до верхівки фаски (орнамент добре видно на стороні з «печеркою» і ледь-ледь простежується на протилежній). Також другий кельт характеризується наявністю ливарного браку: на одній зі сторін між фаскою і краєм корпусу є незаповнена металом довга щілина. Очевидно, цей недолік завадив використанню виробу за призначенням — про це свідчать неприбрані ливарні шви, особливо в районі втулки. Кельти відносяться до типу К-12/18, за Є. М. Чернихом (Oinasu, за В. А. Дергачовим; Черных 1976, с. 73—74; 1978, с. 189; Дергачев 1997, с. 21). Останнім часом В. А. Дергачов відносить їх до типу Дичево, варіант Oinasu (Дергачев 2011, с. 71, табл. 10: 131—132). Знахідки таких кельтів у Подніпров'ї нечисленні: по одному екземпляру в скарбах з Маячки (Полтавська обл.), Кривого Кута (Дніпропетровська обл.), Авраамівки, Оріхового (Запорізька обл.; Кривцова-Гракова 1955, с. 149, рис. 32: 11, 16, 31; Шарафутдинова 1982, рис. 44: 18). Частіше трапляються вони у скарбах Північно-Західного Причорномор'я: Данку (Молдова), Дражна де Жос, Ойнаку, Констанца та Ніколае Белческу (Румунія; Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 89: 4, 94, 95: 1—6, 97: 1—5, 98: 7—9; Dergachev 2002, taf. 22: B1—2). Основний же ареал поширення безвушковых кельтів типу Дичево (варіанти Дичево та Oinasu) — Нижнє Подунав'я (Північно-Східна Болгарія та суміжні райони Румунії; Черных 1976, рис. 30; 1978, рис. 32, 33, 97; Дергачев 1997, карта 4; 2011, с. 72, карта 1). Із територією Болгарії пов'язані й знахідки ливарних форм для їх виготовлення: Люляково та комплекс Побит Камик. У останній відливався кельт із таким самим орнаментом під обідком, як у одного зі старосільських (Черных 1978, табл. 67: 6). Таким чином, виробництво дичевських кельтів співвідноситься із нижньодунайським центром металообробки. За В. А. Дергачовим, Oinasu є продовженням більш раннього варіанту Дичево, пов'язаного з культурою Косложень (період BrD), а самі вони, в свою чергу, відносяться до раннього Гальштату (період HaA). У Середнє Подніпров'я — в ареал білогрудівської культури — ці вироби потрапляли за посередництва білозерських племен.

Жолобчасте долото має вузький шестигранний у перетині корпус із литою круглою втулкою, лезо дугоподібне (тип Т-22, за Є. М. Чернихом; А.І.3.1, за Є. Ушурело; Черных 1976, с. 109—110, рис. 47; Uşurelu 2010b, p. 10, fig. 3: 8). Його розміри: довжина корпусу — 9 см, ширина корпусу (на рівні нижньої третини) — 1,6 см, ширина леза — 1,65 см. Втулка кругла діаметром 2 см (зсередини — 1,55 см), глибина втулки 5,75 см (рис. 5). Нижче краю втулки розташований рельєфний обідок, нижче якого на одній зі сторін присутній жолобок, який опускається до леза. Виготовлено долото у двостулковій ливарній формі, про що свід-

Рис. 5. Старосільський скарб, жолобчасте долото

чать сліди ливарного шва в районі втулки. Ці вироби мають доволі широке, як хронологічне, так і територіальне розповсюдження. Нерідко вони трапляються на території Середнього Подніпров'я (Тереножкин 1961, с. 147, рис. 97: 4—10; Куштан 2013, с. 136, рис. 158: 9—11). Присутні жолобчасті долота у складі скарбів на широких просторах від Карпат до Середньої Азії: Кривий Кут (Дніпропетровська обл.), Авраамівка (Запорізька обл.), Трьохізбенка (Луганська обл.), Соснова Маза (Саратовська обл.), Дербедень (Татарстан), Соколень (Молдова), Рішешть, Руджиноаса (Румунія), Шамши та Туяк (Киргизстан; Кривцова-Гракова 1955, рис. 13: 8, 32: 17, 36; Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 85: 5, 10; Leskov 1981, taf. 4: 2, 5: 4; Кузьминых 1981, рис. 8: 5; Кузьмина 2008, рис. 59а: 12, 59б: 2, 3). Негативи для їх виготовлення наявні в таких комплексах ливарних форм, як Волоське, Дніпровокам'янка, Токівське (Дніпропетровська обл.), Малі Копані, Новоолександрівка, Кардашинка I (Херсонська обл.), Красний Маяк (Одеська обл.), Чумешть (Румунія), Побит Камик (Болгарія; Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 132: 13—14; Черных 1978, табл. 67: 16; Vočkarev, Leskov 1980, taf. 3: 29, 36, 38с, 4: 39b, 39d, 49a, 7: 51a, 52с, 9: 77, 11: 87; Гершкович 2005—2009 рис. 6: 1). Фрагмент ливарної форми для виготовлення жолобчастого долота виявлений на згаданій вже пам'ятці білозерської культури Дикий Сад (м. Миколаїв; Горбенко 2012, рис. 4: 22). Ранні жолобчасті долота (великорозмірні) виготовлялися племенами культури Косложень (Нижнє Подунав'я) та сабатинівської (Північно-Західне Причорномор'я). Малорозмірні жолобчасті долота (типу старосільського) відливалися у Нижньому Подніпров'ї майстрами білозерської культури (Дергачев 2011, с. 221). Готові вироби шляхом обміну або запозичень опинялися да-

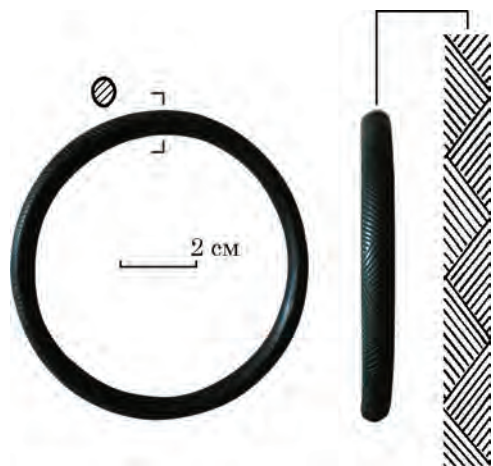

Рис. 6. Старосільський скарб, цільнолитий браслет

леко від основних центрів виробництва, у т. ч. в ареалах білогрудівської та східних постзрубних культур (іванівської та олексіївсько-саргаринської).

Цільнолитий браслет — єдина металева прикраса в Старосільському скарбі. Він має вигляд круглого кільця, у перетині — заокруглено-ромбічний (практично овальний). Його параметри: зовнішній діаметр 7,9 см, внутрішній — 6,7—6,8 см; ширина — 0,7—0,75 см, товщина — 0,6—0,65 см. Відлитий у двостулковій ливарній формі. По зовнішній стороні браслет прикрашений карбованим орнаментом у вигляді сполучених сторонами навскіс заштрихованих трикутників (рис. 6). Подібні браслети відносять до типу У-42, за Є. М. Чернихом (Черных 1976, с. 131). Вони відомі в Середньому Подніпров'ї за випадковими знахідками з колишніх Чигиринського та Канівського повітів (також прикрашені карбуванням; Куштан 2013, рис. 102: 15—16). Один цільнолитий браслет, але без орнаменту, походить з поховання у Бідній могилі (с. Привольне, Херсонська обл.; Кривцова-Гракова 1955, рис. 34: 23). Овальний браслет, прикрашений карбуванням у вигляді навскісних рядів «драбинок», виявлений під час розкопок кургану 9 Гордіївського могильника (Вінницька обл.; Березанська, Ключко 2011, рис. 17: 1). Подібні прикраси входили до складу скарбів з Чорногородки (Київська обл.), Авраамівки (Запорізька обл.) — по 1 екз. та Новогригоріївки (Миколаївська обл.) — 7 екз. (Черных 1976, табл. ХІІ: 19; Vočkarev, Leskov 1980, taf. 18: 5; Черняков 1985, рис. 66: 8—16; Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2015, рис. 2: 9). Відомі вони і в комплексах з території Румунії (переважно — з Трансільванії): Вісуя — 12 екз., Резбоень-Четате, Синкресень ІІ — по 2 екз., Путреда, Клуж-Напока ІV та Алба-Юлія — по 1 екз. (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 96: 5, 182: 4, 6, 334: 1—12, 365: 10, 11, 370: 8, 382: 6). У більшості перелічених скарбів наруччя позбавлені карбованого орнаменту, лише половина браслетів з Вісуя прикрашена серіями поперечних

рисок. Орнамент на старосільському браслеті знаходить прямі аналогії на трансільванському браслеті з розімкненими кінцями з Алцина (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 113: 5, 5a)¹. Форми для відливки таких виробів відомі на Херсонщині — комплекси з Новоолександрівки та Кардашинки ІІ (Vočkarev, Leskov 1980, taf. 9: 74a, 11: 90a). Їх же негатив присутній на матриці з білозерського укріпленого поселення Дикий Сад (м. Миколаїв; Горбенко 2012, рис. 4: 20). Цільнолиті кільця меншого діаметру відливалися у матрицях з Дніпропетровщини та Красномаяцької майстерні на Одещині (Vočkarev, Leskov 1980, taf. 3: 37, 4: 46, 6: 47, 7: 54), а також у ливарних формах з Північно-Західної Трансільванії — комплекс Чумешть (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 133: 2a, 5a, 7). Тож ареал розповсюдження цільнолитих браслетів — Трансільванія, Мунтенія, Побужжя, Нижня та Середнє Подніпров'я. У Північному Причорномор'ї вони виготовлялися майстрами білозерської культури. Звідти ці браслети поширювалися на північ, на територію, зайняту носіями білогрудівської культури.

Загальна маса предметів Старосільського скарбу — 873,8 г (табл. 1). Якщо врахувати чотири втрачені кельти, його первинна вага могла сягати 1,5—2 кг.

Місце Старосільського скарбу серед старожитностей доби пізньої бронзи Південно-Східної Європи. При публікації скарбу з с. Старосілля Д. Я. Телегін використовував хронологію, яка була чинною на поч. 1980-х рр. Спираючись на інші комплекси, де були присутні предмети, подібні до старосільських, дослідник датував скарб межею сабатинівського та білозерського часів, або рубежем ХІІ—ХІ ст. до н. е. (Телегін 1982, с. 224; відповідає ХІІІ—ХІІ ст. до н. е., за сучасною «довгою» хронологією). Двовушковий кельт та долото були віднесені до білозерського часу, дещо ранішими (сабатинівського часу) вважалися безвушкові кельти та браслет. Насправді, з огляду на сучасний рівень знань щодо періодизації та хронології металевих виробів доби бронзи, ці висновки вимагають деякого уточнення і коригування.

Дослідники відносять двовушкові кельти «молодшого» кардашинського типу до перехідного періоду від сабатинівського до білозерського етапу та ранньобілозерського часу (період НаА; Дергачев 1997, с. 13; Ушурелу 2010, с. 47). Ці вироби відносяться до новоолександрівської (кардашинсько-новоолександрівської) групи комплексів північнопричорноморської металургії доби пізньої бронзи, яку пов'язують із раннім етапом білозерської культури (Vočkarev, Leskov 1980, s. 71; Uşurelu 2010a, p. 57). Є. Ушурелу для цієї групи вживає

1. Ці два типи браслетів побутували в один час, адже часто зустрічаються в одних скарбах: у Новогеоргіївському і майже всіх перелічених з Трансільванії.

також назву «старосільська» (Uşurelu 2010a, p. 32—34). Датування новоолександрівської (старосільської) групи, як і ранньобілозерської культури, визначалося у межах фіналу BrD — HaA (XIII—XII ст. до н. е.). Перегляд датування беззушкових кельтів (див. нижче) дає підстави обмежитися лише періодом HaA.

Беззушкові кельти зі Старосілля відносяться до виробів дичевського осередку металургії Нижнього Дунаю. Донедавна ці кельти, які відносили до типу Oinas, датувалися сабатинівським часом: поширювалися з ареалу культури Косложень на території Ноуа та сабатинівської (Дергачев 1997, с. 21). Таким чином, вони стали саме тими предметами, які давали на початку підставу для подавлення всього Старосільського скарбу і визначення його нижньої дати пізньосабатинівським часом. Не так давно В. А. Дергачев переглянув типологію та хронологію беззушкових кельтів з арочними фасками та «печеркою», об'єднавши їх у тип Дичево, всередині якого виокремив два варіанти: Дичево та Oinas. Перші, які відрізняються більшими розмірами і вагою, датуються періодом BrD (XIII ст. до н. е.), другі ж, до яких за параметрами віднесені й старосільські, відповідають вже ранньому Гальштату (HaA; Дергачев 2011, с. 71, 72). Таким чином, за новітніми дослідженнями, нижня межа датування беззушкових кельтів зі Старосільського скарбу не виходить за межі XII ст. до н. е. (ранньобілозерського часу).

Жолобчасті долота мають широкі часові межі побутування: пізньосабатинівський та білозерський часи (BrD—HaA). Але що до виробу зі Старосільського скарбу, то за метричними показниками це долото відповідає періоду HaA (ранньобілозерський час; Дергачев 2011, с. 221, рис. 139). Знаряддя подібного типу, як і старосільський двовушковий кельт, відносяться до виробів, характерних для комплексів новоолександрівської групи, поширених у Нижньому Подніпров'ї та Північно-Західному Причорномор'ї.

Також для новоолександрівської групи північнопричорноморської металургії притаманні цільнолиті браслети, подібні до старосільського. Вони ж, паралельно із орнаментованими браслетами з розімкненими кінцями, зустрічаються серед виробів карпатського (трансільвано-верхньотисського) осередку металообробки. Ці прикраси переважно відповідають горизонталі скарбів, які датуються ранньогальштатським часом (HaA—HaB; винятком є скарб з Путреда, який віднесений до періоду BrD). Важливим для датування цього типу браслетів є знахідка його в одному з поховань Гордівського могильника. Курган 9, із якого він походить, був віднесений авторами розкопок до періодів BrD—HaA (Березанська, Ключко 2011, с. 68—70). Інші дослідники, на основі датування інших прикрас з цього комплексу (зокрема, дротяних перснів із спіральними щитками), припускають можливість відне-

сення цього поховання до періоду HaA (Metzner-Nebelsick 2005, s. 303). Скарб Чорногородка 2, де виявлений цільнолитий браслет, віднесений до комарівської культури і датований XIII ст. до н. е. (Лысенко С. С., Лысенко С. Д. 2015, с. 204). Втім наявність у цьому ж комплексі безчерешкових бритв з паралельними лезами, аналогії яким є на поселеннях білогрудівсько-білозерського часу (у т. ч. в Дикому Саду), ранньогальштатських поселеннях та скарбах, дозволяє припустити «омолодження» цього комплексу, принаймні, до XII ст. до н. е. (Куштан 2013, с. 173).

Отже, більшість предметів Старосільського скарбу (двовушковий кельт, жолобчасте тесло, цільнолитий браслет) знаходять відповідники у комплексах новоолександрівської групи ранньобілозерської культури (табл. 2). Присутні тут також порівняно пізні беззушкові кельти, характерні для нижньодунайського осередку металообробки. Все це дозволяє віднести комплекс Старосільського скарбу до періоду HaA1, який відповідає ранньобілозерському часу (1200—1100 рр. до н. е.). Цей висновок підтверджується знахідкою більшості аналогічних речей на пам'ятці білозерської культури — ук-

Таблиця 1. Маса речей Старосільського скарбу

Інвентарний №	Назва предмета	Маса, г
A-2582	Кельт двовушковий	333,8
A-2584	Кельт беззушковий 1	200,0
A-2583	Кельт беззушковий 2	197,4
A-2581	Долото жолобчасте	78,4
A-2580	Браслет цільнолитий	64,2
	Загалом	873,8

Таблиця 2. Типологічні відповідники речам із Старосільського скарбу в інших комплексах новоолександрівської групи (ранньобілозерський час)

Назва комплексу	Предмет			
	Кельт двовушковий	Кельт беззушковий	Долото жолобчасте	Браслет цільнолитий
Готових виробів				
Старосілля	1	2	1	1
Кривий Кут	2	1	—	—
Соколень	2	—	—	—
Авраамівка	—	1	—	1
Новогригоріївка	—	—	—	7
Дикий Сад	5	—	—	—
Ливарних форм				
Новоолександрівка	+	—	+	+
Кардашинка I	+	—	+	—
Кардашинка II	—	—	—	+
Кардашинка III	+	—	—	—
Дикий Сад	—	—	—	+

ріпленому поселенні Дикий Сад. Старосільський скарб є маркером результату важливих процесів, які відбулися на теренах Південно-Східної Європи в кінці XIII ст. до н. е. — розпаду великих культурних спільностей доби пізньої бронзи (Сабатинівка-Ноуа-Косложень, тшинецько-комарівської та зрубної), натомість появи на їх місці нових культурних утворень: свити ранньогальштатських культур Карпато-Дунайського регіону, білозерської культури у Північно-Західному Причорномор'ї та Нижньому Подніпров'ї, білогрудівської в Середньому Подніпров'ї та ін.

З району с. Старосілля походить випадкова знахідка — бронзове вістря невеликого списа або дротика із прорізним пером (Куштан 2013, с. 137, рис. 90: 19). Не виключено, що воно пов'язане з тим самим поселенням доби пізньої бронзи, мешканці якого залишили Старосільський скарб. Про те, що ця знахідка і комплекс можуть бути синхронними, свідчать матеріали з Дикого Саду: двобічна матриця, на якій з одного боку вирізано негатив для відливки браслета, подібного до старосільського, а з другого — вістря дротика з прорізним пером (Горбенко 2012, с. 14, рис. 4: 20), а також скарб, у якому присутні двовушкові кельти разом з таким самим дротиком (Панковський, Горбенко 2019, рис. 17).

Подяки. Публікація цієї статті була б неможливою без сприяння адміністрації та співробітників Черкаського обласного краєзнавчого музею, які надали автору доступ до предметів Старосільського скарбу. Особлива подяка — завідувачці відділом археології музею Л. Г. Сиволап та науковій співробітниці Т. С. Кургіній-Коваленко. За відомості, що стосувалися історії скарбу, вдячний колишній співробітниця музею В. В. Нероді.

ЛІТЕРАТУРА

- Березанська, С. С., Ключко, В. І. 2011. Гордіївський могильник. В: Ключко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця, с. 7-113.
- Бочкарев, В. С. 2010. Проблема інтерпретації європейських кладов металлических изделий епохи бронзи. В: Кирчо, Л. Б. (ред.). *Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы*. Санкт-Петербург: Инфо Ол, с. 159-164.
- Гершкович, Я. П. 2005—2009. Днепровокаменский комплекс литейных форм эпохи поздней бронзы из Среднего Поднепровья. *Stratum plus*, 2, с. 578-590.
- Горбенко, К. В. 2012. Кам'яні предмети з колекції артефактів городища Дикий Сад. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія «Історичні науки»*, 3 (33), с. 10-30.
- Дергачев, В. А. 1997. *Металлические изделия к проблеме генезиса культур раннего Гальштата Карпато-Данубио-Нордпонттийского региона*. Кишинэу: Академия наук.
- Дергачев, В. А. 2011. *Топоры-кельты поздней бронзы Карпато-Подунавья*. Кельты и серпы Нижнего Подунавья, 2. Кишинэу.
- Кривцова-Гракова, О. А. 1955. *Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы*. Материалы и исследования по археологии СССР, 46. Москва: Наука.
- Кузьминых, С. В. 1981. *Металлообработка срубных племен Закамья*. В: Халиков, А. Х. (ред.). *Об исторических памятниках по долинам Камы и Белой*. Казань: АН СССР, с. 41-70.
- Куштан, Д. П. 2013. *Південь Лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи*. Археологічний альманах, 29. Донецьк: Донбас.
- Лесков, А. М. 1967. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы. В: Лесков, А. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР*. Київ: Наукова думка, с. 143-178.
- Лысенко, С. С., Лысенко, С. Д. 2015. Новый клад комаровской культуры на Киевщине. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 13, с. 195-206.
- Панковський, В. Б., Горбенко, К. В. 2019. Клад бронзовых изделий из укрепленного поселения Дикий Сад. *Stratum plus*, 2, с. 121-160.
- Телегин, Д. Я. 1982. Старосельский клад поздней бронзы из Черкасской области. *Советская археология*, 1, с. 222-224.
- Телегин, Д. Я., Титова, Е. Н. 1998. *Поселения Днепро-Донецкой этнокультурной общности эпохи неолита: Свод археологических источников*. Киев: Наукова думка.
- Тереножкин, А. И. 1961. *Предкифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: АН УССР.
- Ушурелу, Е. 2010. Генезис и эволюция двувушковых топоров-кельтов Восточной Европы эпохи поздней бронзы. *Revista Arheologică*, V, 1, с. 22-67.
- Черных, Е. Н. 1976. *Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР*. Москва: Наука.
- Черных, Е. Н. 1978. *Горное дело и металлургия в Древней Болгарии*. София: Болгарская АН.
- Черняков, И. Т. 1985. *Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Шарафутдинова, И. Н. 1982. *Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы*. Киев: Наукова думка.
- Vočkarov, V. S., Leskov, A. M. 1980. *Jung- und spätbronzezeitliche Gusformen im nordlichen Schwarzmeergebiet*. Prähistorische Bronzefunde, XIX, 1. München: C. H. Beck'sche.
- Dergačev, V. 2002. *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Prähistorische Bronzefunde, XX, 9. Mainz; Stuttgart.
- Leskov, A. M. 1981. *Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet (Depots mit einheimischen Formen)*. Prähistorische Bronzefunde, XX, 1. München: C. H. Beck'sche.
- Metzner-Nebelsick, C. 2005. Das bronzezeitliche Gräberfeld von Hordeevka am Südlichen Bug im Spannungsfeld seiner auswärtigen Bezüge. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, 121, s. 293-315.
- Petrescu-Dîmbovița, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din România*. Bukurești: Academia Republicii Socialiste România.
- Ușurelu, E. 2010a. Cronologia complexelor cețin de prelucrarea metalelor on perioada târzie a eposii bronzului din spațiul carpato-dunăreano-nord-pontic. *Revista Arheologică*, VI, 1, p. 24-70.
- Ușurelu, E. 2010b. Apariția și evoluția dălților cu toc de onmănușare longitudinal on epoca bronzului din Europa de Est. *Revista Arheologică*, VI, 2, p. 5-23.

REFERENCES

- Berezanska, S. S., Klochko, V. I. 2011. Hordiivskiy mohyl'nyk. In: Klochko V. I. (ed.). *Hordiivskiy mohyl'nyk*. Vinnytsia, s. 7-113.
- Bochkarev, V. S. 2010. Problema interpretatsii evropeyskikh kladov metallicheskih izdeliy epokhi bronzy. In: Kircho, L. B. (ed.). *Kulturogenез i drevneye metalloproizvodstvo Vostochnoy Evropy*. Sankt-Peterburg: Info Ol, s. 159-164.
- Gershkovich, Ya. P. 2005—2009. Dneprovokamenskiy kompleks liteynykh form epokhi pozdney bronzy iz Srednego Podneprovya. *Stratum plus*, 2, s. 578-590.
- Horbenko, K. V. 2012. Kamiani predmety z kolektsii artefaktiv horodyshcha Dykyi Sad. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Seriya «Istorychni nauky»*, 3 (33), s. 10-30.
- Dergachev, V. A. 1997. *Metallicheskiye izdeliya k probleme genezisa kultur rannego Galshtata Karpat-Danubio-Nord-pontiyanskogo regiona*. Kishineu: Tipografiya Akademii nauk.
- Dergachev, V. A. 2011. *Topory-kelty pozdney bronzy Karpat-Podunavia*. Kelty i serpy Nizhnego Podunavia, 2. Kishineu.
- Krivtsova-Grakova, O. A. 1955. *Stepnoye Povolzhye i Prichernomor'ye v epokhu pozdney bronzy*. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 46. Moskva: Nauka.
- Kuzminykh, S. V. 1981. Metalloobrabotka srubnykh plemen Zakamya. In: Khalikov, A. Kh. (ed.). *Ob istoricheskikh pamiatnikakh po dolinam Kamy i Beloi*. Kazan: AN SSSR, s. 41-70.
- Kushtan, D. P. 2013. *Pivden Lisostepovoho Podniprovia za doby piznoi bronzy*. Arkheolohichniy almanakh, 29. Donetsk: Donbas.
- Leskov, A. M. 1967. O severoprichernomorskom ochage metalloobrabotki v epokhu pozdney bronzy. In: Leskov, A. M., Merpert, N. Ya. (ed.). *Pamyatniki epokhi bronzy yuga Evropeyskoy chasti SSSR*. Kiev: Naukova dumka, s. 143-178.
- Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2011. Novyy klad komarovskoy kultury na Kievshchine. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 13, s. 195-206.
- Pankovskiy, V. B., Gorbenco, K. V. 2019. Klad bronzovykh izdeliy iz ukreplennogo poseleniya Dikiy Sad. *Stratum plus*, 2, s. 121-160.
- Telegin, D. Ya. 1982. Staroselskiy klad pozdney bronzy iz Cherkasskoy oblasti. *Sovetskaya arkheologia*, 1, s. 222-224.
- Telegin, D. Ya., Titova, E. N. 1998. *Poseleniya Dnepro-Donetskoj etnokulturnoy obshchnosti epokhi neolita: Svod arkheologicheskikh istochnikov*. Kiev: Naukova dumka.
- Terenozhkin, A. I. 1961. *Predskifskiy period na Dneprovskom Pravoberezh'ye*. Kiev: AN USSR.
- Ushurelu, E. 2010. Genezis i evolyutsiya dviushkovykh toporov-keltov Vostochnoy Evropy epokhi pozdney bronzy. *Revista Arheologica*, V, 1, s. 22-67.
- Chernykh, E. N. 1976. *Drevnyaya metalloobrabotka na Yugo-Zapade SSSR*. Moskva: Nauka.
- Chernykh, E. N. 1978. *Gornoye delo i metallurgiya v Drevney Bolgarii*. Sofiya: Bolgarskaia AN.
- Chernyakov, I. T. 1985. *Severo-Zapadnoye Prichernomor'ye vo vtoroy polovine II tys. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.
- Sharafudinova, I. N. 1982. *Stepnoye Podneprov'ye v epokhu pozdney bronzy*. Kiev: Naukova dumka.
- Bochkarev, V. S., Leskov, A. M. 1980. *Jung- und spat-bronzezeitliche Gusformen im nordlichen Schwarzmeergebiet*. Prähistorische Bronzefunde, XIX, 1. München: C. H. Beck'sche.
- Dergachev, V. 2002. *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Prähistorische Bronzefunde, XX, 9. Mainz: Stuttgart.
- Leskov, A. M. 1981. *Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nordlichen Schwarzmeergebiet (Depots mit einheimischen Formen)*. Prähistorische Bronzefunde, XX, 1. München: C. H. Beck'sche.
- Metzner-Nebelsick, C. 2005. Das bronzezeitliche Gräberfeld von Hordeevka am Südlischen Bug im Spannungsfeld seiner auswärtigen Bezüge. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, 121, s. 293-315.
- Petrescu-Dimbovița, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din România*. Bukurești: Academia Republicii Socialiste România.
- Uşurelu, E. 2010a. Cronologia complexelor cețin de prelucrare metalelor on perioada târzie a epocii bronzului din spațiul carpato-dunăreano-nord-pontic. *Revista Arheologică*, VI, 1, p. 24-70.
- Uşurelu, E. 2010b. Apariția și evoluția dăltiilor cu toc de onmănușare longitudinal on epoca bronzului din Europa de Est. *Revista Arheologică*, VI, 2, p. 5-23.

D. P. Kushtan

REVISITING THE LATE BRONZE AGE STAROSILLIA DEPOSIT FROM THE CHERCASSY REGION

Thirty eight years ago the set of bronze tools found near the Starosillia village in Gorodyshche district of Cherkasy region has been published. This Late Bronze Age deposit remains one of the most known in the region. Three «celts», sleeve chisel and cast bracelet were preserved till the present time (fig. 1). These finds are kept in the Cherkasy Museum of local history.

Starosillia deposit is important in terms of identification of main intercultural connections and contacts in the late 2nd mil. BC. The evidence, obtained over the last several dozen years, makes possible the new attribution of finds, their typology, area of spread and dating. Besides this, new publication of Starosillia deposit with drawing and photos of a high quality (it should be noted that the article of D. Telegin is lacking the drawing of one «celt») is required. This is why we need to turn back to the deposit.

Two «celts» belong (fig. 3, 4) to the Dichevo type (Oinacu variant) according to V. Dergachev. Their origin is linked to Lower Danube center, from where these tools were spread in the North Pontic region, the area of Noua and Sabatynivka (later — early Bilozerka) cultures. Double-eyelet «celt» (fig. 2) belongs to Kardashynka type according to V. Dergachev. Such tools were used in late Sabatynivka and early Bilozerka time. In case of the analyzed region, such tools are referred to populations of Bilozerka culture, while the related molds were mainly found in the Lower Dnieper region. This is also the case of sleeve chisels (fig. 5) which are being similar to the find from Starosillia. Cast bracelet (fig. 6) from the deposit is typical for Sabatynivka and Bilozerka cultures, from which such bracelets could spread to the area of Bilogrudivka culture. Thus, the deposition of Starosillia deposit may be dated to the early Bilozerka time (HaA1), 12th century BC, when the Middle Dnieper region was inhabited by populations of Bilogrudivka culture.

Keywords: Late Bronze Age, Bilogrudivka culture, deposit, metal tools, Middle Dnieper region.

Одержано 14.04.2020

КУШТАН Дмитро Павлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

KUSHTAN Dmitry P., PhD, Senior Researcher, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Prospekt Heroiv Stalinhrada, 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6411-2154, e-mail: kushtan_dp@ukr.net.